Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 65 (14789) 1992 чылдың апрель 3, пятница Солунга ат салган шагы 22.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

БӨГҮНГҮ СОЛУННУҢ 2-ГИ БОЛГАШ 3-КҮ АРЫННАРЫНДА РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИН ПАРЛААН.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИНГЕ БИЖИМЕЛ ТАЙЫЛБЫР

1.

РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездизи Конституция комиссиязын тургускан болгаш РСФСР-ниң чаа Конституциязының төлевилелин белеткээрин база РСФСР-ниң улус депутаттарының эвлегелиг Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр ону киирип келирин ол комиссияга 1990 чылдың июньда дааскан. Конституция комиссиязы бодунуң ажылчын болгаш эвлегелиг хуралдарында төлевилелди белеткээн, оон ажылчын кол ооргазын, дараазында — кол ооргазын хүлээп алган, ону чедир ажылдап кылырын үргүлчүлеп келген. Комиссияның шиитпирин өзугаар төлевилелди 1990 чылдың ноябрьда болгаш кирген хөй санныг саналдарны барымдаалаш, 1991 чылдың октябрьда парлаан.

Конституция комиссиязының болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Республика Совединиң шиитпирин өзугаар төлевилелди РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинге 1991 чылдың октябрьда чугаалажып көөрүбиле киирген. Төлевилелди РСФСР-ниң Президентизи, Конституция комиссиязының даргазы Б. Н. Ельцин Съездиге киирген. Төлевилелди Съезд бодунга медээ кылдыр хүлээп алган болгаш 1991 чылдың ноябрь 2-де доктаалын өзугаар «РСФСР-ниң улус депутаттарының сүмелерин болгаш саналдарын барымдаалап көргеш, Россия Федерациязының Съездиге киирип келген Конституция төлевилелин чедир ажылдап кылгаш, ону РСФСР-ниң улус депутаттарының эвлегелиг Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирип келириңе Конституция комиссиязынга болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиге дааскан.

2.

Съездиниң доктаалын Конституция комиссиязы күүсет-пишаан, дараазында кол уг

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Бистин черивиске ниити салым-чол-биле каттышкан Россия Федерациязынын хөй националдыг улузу, бистер,

кижиниң хосталгазын, эргелерин болгаш төлептиг амыдырал-чуртталгазын бадыткаарынга, хамааты тайбыңын болгаш чөпшээрежилгезин хандырарынга, төөгү талазы-биле тургустунган күрүне чангыс эвин камгалап арттырарынга, Россияны катап тургузарынга, ооң демократтыг күрүне тургузуун чайгылыш чок кылдыр быжыглаарынга шиитпирлиг болуп,

Ада-чуртка ынакшылды, буянныг чаагай болгаш чептүг чоруктарга чырыткылыг бүзүрелди бистерге дамчыдып берген бурунгуларывыстың тураскаалын сагынымышаан,

амгы болгаш келир үениң салгалдарының мурнунга бедик харыысалгавысты барымдаалап,

делегей ниитилежилгезиниң кезээ болуп турарывысты медерсп билбишаан,

Россия Федерациязынын Конституциязын хүлээп ап, ону бистиң ниитилеливистиң болгаш күрүневистиң Үндезин Хоойлузу кылдыр чарлап тур бис.

Бирги бөлүк. Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннери

1 чүүл. Күрүне бот-догуннаашкыны.

(1). Россия Федерациязы (РФ, Россия) — бот-догуннаашкыныг, эрге-хоойлулуг, демократтыг, федеративтиг болгаш социал күрүне.

(2). Россия Федерациязының бот-догуннаашкынының эдилекчизи болгаш күрүне эрге-чагыргазының кара чангыс үндезилекчизи ооң хөй националдыг чону болуп турар.

(3). Россия Федерациязы бодунун девискээринге хамаарыштыр дээди эрге-чагыргалыг, иштики болгаш даштыкы политиказын тодаргайлаар база чорудар. Россия Федерациязының Конституциязын болгаш анаа үндезилээш — ооң бүгү девискээринге дээди эргелиг федералдыг хоойлуларны хүлээп алыр.

(4). Күрүне, ооң органнары, албан черлери болгаш албан-дужаалдыг кижилери ниитилелдин кандыг-бир кезиннге эвес, а бүгү ниитилелге бараан болур, кижиниң болгаш хамаатынын мурнунга харыысалгалыг.

(5). Россия Федерациязында эргелеп башкарылганыг республика хевири тургустунуп доктаатынган.

2 чүүл. Кижи, ооң эргелери болгаш хосталгалары— дээди үнелиг үүл.

(1). Кижи, ооң амы-тыны болгаш кадыкшылы, хуузунда аңаа дээш болбазы, айыл чок чоруу, өске-даа эргелери болгаш хосталгалары, аттары болгаш төлептиг чоруу Россия Федерациязында дээди үнелиг үүл болуп турар.

(2). Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын Россия Федерациязы Россия Федерациязының Конституциязының үүлдеринге, делегей эргезинин ниити хүлээп көрдүгнен принциптеринге болгаш норма-чижектеринге дүүштүр хандырар. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин, хосталгаларын, ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун хүлээп көөру, сагыры база камгалаары — күрүне эрге чагыргазының кол хүлээлгези.

3 чүүл. Хоойлунуң дээди эргелери.

(1). Күрүне болгаш ооң органнары, тус черниң бот-башкарылга органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, хөй-ниити каттыжымышкыннары, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар Россия Федерациязынын Конституциязына болгаш хоойлузуна дүүштүр ажылдан хөделир.

(2). Россия Федерациязының Конституциязы дорт күштүг болгаш Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглаттынар. Россия Федерациязының Конституциязына чөрүшкек хоойлулар болгаш өске-даа эрге-хоойлу актылары юридика талазы-биле күш чок болур.

(3). Бүгү хоойлулар парлаттынган турар үжүрлүг. Парлаттынмаан хоойлулар ажыглаттынып болбас. Кижиниң болгаш хамаатының эргелеринге, хосталгаларынга болгаш хүлээлгелеринге хамаарылгалыг өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары, бүгү-ниитиге дыннаалыг кылдыр олар албан ёзуу-биле парлаттынмаан болза, олар ажыглаттынган турун болбас.

(4). Делегей эргезинин ниити хүлээп көрдүгнен принциптери болгаш норма-чижектери, Россия Федерациязының күштүг кылдыр бадылаттынган делегей кереэлери ооң эргезинин кезээ болур. Россия Федерациязының күштүг кылдыр бадылаттынган делегей кереэзи-биле хоойлуда көрдүгеннеден өске чурумнар тодаргайлап доктаатынган болза, ол-ла делегей кереэзинин чурумнары ажыглаттынар.

4 чүүл. Чонуун эрге-чагыргазы.

(1). Россия Федерациязының чону бодунун эрге-чагыргазын дорту-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының Конституциязының болгаш хоойлузунуң доктаатканы хевирлерге база хемчээлдерге күрүне органнарының системазын база тус чер бот-башкарылгазын дамчыштыр боттандырар.

(2). Россия Федерациязы-биле көрдүген күрүне органнарының сонгулдалары хостут болуп, бүгү-ниити, деп болгаш дорт сонгулда эргезинге үндезилеп чажыт бадылаашкын-биле ол сонгулдаларны чорудар.

(3). Ниитилелдин кандыг-даа кезээ, кандыг-даа каттыжымышкын болгаш тус-тус кандыг-даа кижилер күрүнеле эрге-чагырганы болгунга шинчээдип ап болбас. Хоойлуга чөрүштүр күрүне эрге-чагыргазын эжелеп алыры эн-чүдүлге аайы-биле өш-өжээн пропагандалаарынга база хөрлээледиринге, а ол ышкаш күштеп-күчүлээшкинге болгаш дайынга ажыглаары хоруглуг.

II эге. Хамааты болуру

16 чүүл.

(1). Россия Федерациязынга кижи бүрүзү хамааты болур эргелиг. РФ-ге хамааты болуру ону чедип алгачының үндезиннериниң хамаарылга чокка деп чергелиг болур. РФ-ге хамааты болурун чедип алыры болгаш ону соксадырының чурумун федералдыг хоойлу доктаадын тургузар.

(2). Россия Федерациязынга кымнын-даа хамааты болурун азы бодунун хамааты болурун өскертир эргезин казын болбас.

(3). РФ-нин хамаатызын Россия Федерациязының девискээринден күш-биле ундуруп чорудун болбас.

(4). Россия Федерациязыдан кымны-даа өске күрүнге тудун берип болбас, чүгле делегей эргелеринин бүгү-ниитинин хүлээп каргын нормаларының азы РФ-нин делегей кереэлериниң үндезинниге ону кылын болур.

(5). Россия Федерациязы бодунун хамаатыларынга ооң девискээринден дашкаарга камгалалды болгаш болчун карактаарын магадылаар.

17 чүүл.

(1). Республикалар боттарынга хамааты болурун доктаадын тургузун ап болур. Республикаларын бүгү хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары болур. РФ-нин хамаатылары, бир эвес олардың девискээринде доктаамал чурттаг турары республика бодунун хамааты болурунуң эргезин доктаадын алган болза, ол республиканың хамаатызы болур. Республиканың девискээринде доктаамал чурттавайн турар кижилерни ооң бодунун хамаатызы кылдын хүлээп алырын хоойлуга дүүштүр боттанган.

(2). Республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар эргелерин болгаш хосталгаларны кызыгаарлаар азы казын каактар эргези чок, а ол ышкаш РФ-нин хамаатызы болурундан хамаарышкан хүлээлгелерни кызыгаарлаар азы казын эргези чок.

18 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатызы РФ-нин федералдыг хоойлузунга азы делегей кереэзинге дүүштүр даштыкы күрүненин хамаатызы боол болур.

(2). РФ-нин хамаатызының даштыкы күрүненин хамааты боол турары ооң эргелерин болгаш хосталгаларын кудуллатпас болгаш РФ-нин хамаатызы болурунга хамаарыштыр хүлээлгелерден ону хоставаас. РФ-нин Конституциязының 95 үүлүнүн (2) кезээ-биле доктаатканы үүлдер маңаа хамаарышпас.

19 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатызы болбайн турар болгаш ооң девискээринде хоойлуда көрдүгенин ёзугаар бактаап турар кижилер РФ-нин хамаатылары-биле деңге эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаар, хүлээлгелерни күүседир, маңаа РФ-нин Конституциязы, федералдыг хоойлулар болгаш РФ-нин делегей кереэлери-биле доктаадын казаан үүлдер кирбес.

(2). Россия Федерациязы делегей эргелериниң бүгү-ниити хүлээп көрген нормаларына база оларның үндезиннге хүлээп алдынган федералдыг хоойлуларга дүүштүр даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты эрге эдилеэзин кижилерге хоргадал эргезин бээр.

III эге. Хамааты болгаш политиктиг эргелер база хосталгалар

20 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү амыдыраан чурттаар эргелиг. Россия Федерациязына кымнын-даа амы-тынын кайы хамаанчокка үүн болбас.

(2). Күрүне өлүрүп шаажылаар шииткелди солуурунге чүткүүл турар. Өлүрүп шаажылаар шиитхелди ону солун кагыже чедир кижиге удур эн кемнинг үүлгедиг кылганы дээш эн ымыныг хемчет кылдыр федералдыг хоойлу-биле доктааттынын турун болур болгаш чүгле дайгнактыг төлөлекчилернин киржилгези-биле судтун шииткели-биле ойнаан болур.

21 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү хостут болур болгаш хууда дээш болбас эргелиг.

(2). Тудун хорудаарчы кириштир, хосталгазын кызыгаарлаарын чүгле судтун шиитпири-биле кылын болур. Суд шиитпири болгуже чедир кижини 48 шак хуусадан хөй үеде тудун хорудан болбас. Тудун хорудаанының хоойлуга дүүжүр-дүүшпезин суд чуруму-биле хынаар.

(3). Хууда дээш болбазының эргезин кызыгаарлаарыга үндезинин чүгле федералдыг хоойлу-биле доктаадын болур.

(4). Кымны-даа күштеп-күчүлээшкинге, эрин-шаажыга, өске-даа дерзин азы кижиниң төлептиг чоруун куду көөр важылалга азы торгаалга таварыштырын болбас.

(5). Кымны-даа ооң бодунун хууда эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка эртем, медицина, шериг база өске-даа дүүжүлгаларга ажыглап болбас.

22 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү бодунун хууда амыдыралынга дээш болбазынга, чагаалажылганын, телефон болгаш өске-даа чугаадажылгаларын, телеграф болгаш өске-даа электроннуг дыннадыгларын чажыт болурунга эргелиг. Бо эргезин чүле хоойлунун үндезинниге суд шиитпири-биле кызыгаардан болур.

(2). Кижи бүрүзү бодунун ат-алдарын болгаш чаагай адын камгаладыр эргелиг.

(3). РФ-нин хамаатызы федералдыг хоойлуга дүүштүр ооң эргелеринге болгаш хосталгаларынга дорт хамааржып турар документилер болгаш материалдар-биле танылаар, күрүне органнарында, тус черниң бот-башкарылга органнарында, бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, хөй-ниити каттыжымышкынында, эрге-дужаалдыг кижиде бар аңаа хамаарышкан медээлерни алыр эргелиг.

23 чүүл.

(1). Чурттаар оран-савага дээш болбас. Ында чурттаг орар кижилерниң күзелинге чөрүштүр чурттаар оран-саваже кым-даа кирер эрге чок. Бо дүрүмдеи кызыгаарлаашкыннарны кижилерниң амы-тынын болгаш кадыкшылын камгалаарының эрге-ажыктарынга, чурттаар оран-савага азы ыда эт-хөренгге дыка улуг каражаны болдурбазы азы күштеп-күчүлээшкинге болгаш дайынга ажыглаары хоруглуг.

II эге. Хамааты болуру

16 чүүл.

(1). Россия Федерациязынга кижи бүрүзү хамааты болур эргелиг. РФ-ге хамааты болуру ону чедип алгачының үндезиннериниң хамаарылга чокка деп чергелиг болур. РФ-ге хамааты болурун чедип алыры болгаш ону соксадырының чурумун федералдыг хоойлу доктаадын тургузар.

(2). Россия Федерациязынга кымнын-даа хамааты болурун азы бодунун хамааты болурун өскертир эргезин казын болбас.

(3). РФ-нин хамаатызын Россия Федерациязының девискээринден күш-биле ундуруп чорудун болбас.

(4). Россия Федерациязыдан кымны-даа өске күрүнге тудун берип болбас, чүгле делегей эргелеринин бүгү-ниитинин хүлээп каргын нормаларының азы РФ-нин делегей кереэлериниң үндезинниге ону кылын болур.

(5). Россия Федерациязы бодунун хамаатыларынга ооң девискээринден дашкаарга камгалалды болгаш болчун карактаарын магадылаар.

17 чүүл.

(1). Республикалар боттарынга хамааты болурун доктаадын тургузун ап болур. Республикаларын бүгү хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары болур. РФ-нин хамаатылары, бир эвес олардың девискээринде доктаамал чурттаг турары республика бодунун хамааты болурунуң эргезин доктаадын алган болза, ол республиканың хамаатызы болур. Республиканың девискээринде доктаамал чурттавайн турар кижилерни ооң бодунун хамаатызы кылдын хүлээп алырын хоойлуга дүүштүр боттандырар.

(2). Республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар эргелерин болгаш хосталгаларны кызыгаарлаар азы казын каактар эргези чок, а ол ышкаш РФ-нин хамаатызы болурундан хамаарышкан хүлээлгелерни кызыгаарлаар азы казын эргези чок.

18 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатызы РФ-нин федералдыг хоойлузунга азы делегей кереэзинге дүүштүр даштыкы күрүненин хамаатызы боол болур.

(2). РФ-нин хамаатызының даштыкы күрүненин хамааты боол турары ооң эргелерин болгаш хосталгаларын кудуллатпас болгаш РФ-нин хамаатызы болурунга хамаарыштыр хүлээлгелерден ону хоставаас. РФ-нин Конституциязының 95 үүлүнүн (2) кезээ-биле доктаатканы үүлдер маңаа хамаарышпас.

19 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатызы болбайн турар болгаш ооң девискээринде хоойлуда көрдүгенин ёзугаар бактаап турар кижилер РФ-нин хамаатылары-биле деңге эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаар, хүлээлгелерни күүседир, маңаа РФ-нин Конституциязы, федералдыг хоойлулар болгаш РФ-нин делегей кереэлери-биле доктаадын казаан үүлдер кирбес.

(2). Россия Федерациязы делегей эргелериниң бүгү-ниити хүлээп көрген нормаларына база оларның үндезиннге хүлээп алдынган федералдыг хоойлуларга дүүштүр даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты эрге эдилеэзин кижилерге хоргадал эргезин бээр.

III эге. Хамааты болгаш политиктиг эргелер база хосталгалар

20 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү амыдыраан чурттаар эргелиг. Россия Федерациязына кымнын-даа амы-тынын кайы хамаанчокка үүн болбас.

(2). Күрүне өлүрүп шаажылаар ниитилелди солуурунге чүткүүл турар. Өлүрүп шаажылаар ниитилелди ону солун кагыже чедир кижиге удур эн кемнинг үүлгедиг кылганы дээш эн ымыныг хемчет кылдыр федералдыг хоойлу-биле доктааттынын турун болбас болгаш чүгле дайгнактыг төлөлекчилернин киржилгези-биле судтун шииткели-биле ойнаан болур.

21 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү хостут болур болгаш хууда дээш болбас эргелиг.

(2). Тудун хорудаарчы кириштир, хосталгазын кызыгаарлаарын чүгле судтун шиитпири-биле кылын болур. Суд шиитпири болгуже чедир кижини 48 шак хуусадан хөй үеде тудун хорудан болбас. Тудун хорудаанының хоойлуга дүүжүр-дүүшпезин суд чуруму-биле хынаар.

(3). Хууда дээш болбазының эргезин кызыгаарлаарыга үндезинин чүгле федералдыг хоойлу-биле доктаадын болур.

(4). Кымны-даа күштеп-күчүлээшкинге, эрин-шаажыга, өске-даа дерзин азы кижиниң төлептиг чоруун куду көөр важылалга азы торгаалга таварыштырын болбас.

(5). Кымны-даа ооң бодунун хууда эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка эртем, медицина, шериг база өске-даа дүүжүлгаларга ажыглап болбас.

22 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү бодунун хууда амыдыралынга дээш болбазынга, чагаалажылганын, телефон болгаш өске-даа чугаадажылгаларын, телеграф болгаш өске-даа электроннуг дыннадыгларын чажыт болурунга эргелиг. Бо эргезин чүле хоойлунун үндезиннинге суд шиитпири-биле кызыгаардан болур.

(2). Кижи бүрүзү бодунун ат-алдарын болгаш чаагай адын камгаладыр эргелиг.

(3). РФ-нин хамаатызы федералдыг хоойлуга дүүштүр ооң эргелеринге болгаш хосталгаларынга дорт хамааржып турар документилер болгаш материалдар-биле танылаар, күрүне органнарында, тус черниң бот-башкарылга органнарында, бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, хөй-ниити каттыжымышкынында, эрге-дужаалдыг кижиде бар аңаа хамаарышкан медээлерни алыр эргелиг.

23 чүүл.

(1). Чурттаар оран-савага дээш болбас. Ында чурттаг орар кижилерниң күзелинге чөрүштүр чурттаар оран-саваже кым-даа кирер эрге чок. Бо дүрүмдеи кызыгаарлаашкыннарны кижилерниң амы-тынын болгаш кадыкшылын камгалаарының эрге-ажыктарынга, чурттаар оран-савага азы ыда эт-хөренгге дыка улуг каражаны болдурбазы азы күштеп-күчүлээшкинге болгаш дайынга ажыглаары хоруглуг.

II эге. Хамааты болуру

16 чүүл.

(1). Россия Федерациязынга кижи бүрүзү хамааты болур эргелиг. РФ-ге хамааты болуру ону чедип алгачының үндезиннериниң хамаарылга чокка деп чергелиг болур. РФ-ге хамааты болурун чедип алыры болгаш ону соксадырының чурумун федералдыг хоойлу доктаадын тургузар.

(2). Россия Федерациязынга кымнын-даа хамааты болурун азы бодунун хамааты болурун өскертир эргезин казын болбас.

(3). РФ-нин хамаатызын Россия Федерациязының девискээринден күш-биле ундуруп чорудун болбас.

(4). Россия Федерациязыдан кымны-даа өске күрүнге тудун берип болбас, чүгле делегей эргелеринин бүгү-ниитинин хүлээп каргын нормаларының азы РФ-нин делегей кереэлериниң үндезинниге ону кылын болур.

(5). Россия Федерациязы бодунун хамаатыларынга ооң девискээринден дашкаарга камгалалды болгаш болчун карактаарын магадылаар.

17 чүүл.

(1). Республикалар боттарынга хамааты болурун доктаадын тургузун ап болур. Республикаларын бүгү хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары болур. РФ-нин хамаатылары, бир эвес олардың девискээринде доктаамал чурттаг турары республика бодунун хамааты болурунуң эргезин доктаадын алган болза, ол республиканың хамаатызы болур. Республиканың девискээринде доктаамал чурттавайн турар кижилерни ооң бодунун хамаатызы кылдын хүлээп алырын хоойлуга дүүштүр боттандырар.

(2). Республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар эргелерин болгаш хосталгаларны кызыгаарлаар азы казын каактар эргези чок, а ол ышкаш РФ-нин хамаатызы болурундан хамаарышкан хүлээлгелерни кызыгаарлаар азы казын эргези чок.

18 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатызы РФ-нин федералдыг хоойлузунга азы делегей кереэзинге дүүштүр даштыкы күрүненин хамаатызы боол болур.

(2). РФ-нин хамаатызының даштыкы күрүненин хамааты боол турары ооң эргелерин болгаш хосталгаларын кудуллатпас болгаш РФ-нин хамаатызы болурунга хамаарыштыр хүлээлгелерден ону хоставаас. РФ-нин Конституциязының 95 үүлүнүн (2) кезээ-биле доктаатканы үүлдер маңаа хамаарышпас.

19 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатызы болбайн турар болгаш ооң девискээринде хоойлуда көрдүгенин ёзугаар бактаап турар кижилер РФ-нин хамаатылары-биле деңге эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаар, хүлээлгелерни күүседир, маңаа РФ-нин Конституциязы, федералдыг хоойлулар болгаш РФ-нин делегей кереэлери-биле доктаадын казаан үүлдер кирбес.

(2). Россия Федерациязы делегей эргелериниң бүгү-ниити хүлээп көрген нормаларына база оларның үндезиннге хүлээп алдынган федералдыг хоойлуларга дүүштүр даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты эрге эдилеэзин кижилерге хоргадал эргезин бээр.

III эге. Хамааты болгаш политиктиг эргелер база хосталгалар

20 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү амыдыраан чурттаар эргелиг. Россия Федерациязына кымнын-даа амы-тынын кайы хамаанчокка үүн болбас.

(2). Күрүне өлүрүп шаажылаар ниитилелди солуурунге чүткүүл турар. Өлүрүп шаажылаар ниитилелди ону солун кагыже чедир кижиге удур эн кемнинг үүлгедиг кылганы дээш эн ымыныг хемчет кылдыр федералдыг хоойлу-биле доктааттынын турун болбас болгаш чүгле дайгнактыг төлөлекчилернин киржилгези-биле судтун шииткели-биле ойнаан болур.

21 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү хостут болур болгаш хууда дээш болбас эргелиг.

(2). Тудун хорудаарчы кириштир, хосталгазын кызыгаарлаарын чүгле судтун шиитпири-биле кылын болур. Суд шиитпири болгуже чедир кижини 48 шак хуусадан хөй үеде тудун хорудан болбас. Тудун хорудаанының хоойлуга дүүжүр-дүүшпезин суд чуруму-биле хынаар.

(3). Хууда дээш болбазының эргезин кызыгаарлаарыга үндезинин чүгле федералдыг хоойлу-биле доктаадын болур.

(4). Кымны-даа күштеп-күчүлээшкинге, эрин-шаажыга, өске-даа дерзин азы кижиниң төлептиг чоруун куду көөр важылалга азы торгаалга таварыштырын болбас.

(5). Кымны-даа ооң бодунун хууда эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка эртем, медицина, шериг база өске-даа дүүжүлгаларга ажыглап болбас.

22 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү бодунун хууда амыдыралынга дээш болбазынга, чагаалажылганын, телефон болгаш өске-даа чугаадажылгаларын, телеграф болгаш өске-даа электроннуг дыннадыгларын чажыт болурунга эргелиг. Бо эргезин чүле хоойлунун үндезиннинге суд шиитпири-биле кызыгаардан болур.

(2). Кижи бүрүзү бодунун ат-алдарын болгаш чаагай адын камгаладыр эргелиг.

(3). РФ-нин хамаатызы федералдыг хоойлуга дүүштүр ооң эргелеринге болгаш хосталгаларынга дорт хамааржып турар документилер болгаш материалдар-биле танылаар, күрүне органнарында, тус черниң бот-башкарылга органнарында, бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, хөй-ниити каттыжымышкынында, эрге-дужаалдыг кижиде бар аңаа хамаарышкан медээлерни алыр эргелиг.

23 чүүл.

(1). Чурттаар оран-савага дээш болбас. Ында чурттаг орар кижилерниң күзелинге чөрүштүр чурттаар оран-саваже кым-даа кирер эрге чок. Бо дүрүмдеи кызыгаарлаашкыннарны кижилерниң амы-тынын болгаш кадыкшылын камгалаарының эрге-ажыктарынга, чурттаар оран-савага азы ыда эт-хөренгге дыка улуг каражаны болдурбазы азы күштеп-күчүлээшкинге болгаш дайынга ажыглаары хоруглуг.

II эге. Хамааты болуру

16 чүүл.

(1). Кижиниң болгаш ниитилелдиң чаагай чоруун чедип алыры, кижиниң сайзыралынга деп болгаш чөптүг арганларны хандырары Россия Федерациязының социал политиказының кол соругазы болур.

(2). Кижилерниң күш-ажылын болгаш кадыкшылын күрүне камгалап, амыдырап-чурттаарының бетики хемчээлин болгаш ажыл төлевирнинг база бетики хемчээлин тодаргайлап, өг-бүленни, иелерни, адаларны болгаш бичии чайтарны, инвалидтерни, кырааннарны деткиринг хандырып, социал албанының системазын хөгжүдүп, пенсияларны болгаш пособиелерни доктаадын тургузар.

(3). Демографтыг бүзүнүг политиканы күрүне чорудар, кижиниң болгаш ниитилелдиң культура хөгжүлдезинге эргежок чугула байдалларны тургузар, экологтыг аймыл чок чоруукту болгаш бойдусту чөп ажылларын хандырар.

9 чүүл. Экономиктиг ажыл-чорудулганың хөй янзы хевилери.

(1). Россия Федерациязының экономиказының үндезини — рынок ажыл-агыйы, аңаа экономиктиг ажыл-чорудулганың, ажылгыр-тывынгыр чоруктун, күш-ажылдың хостуу, өнчүүн янзы-бүрү хевирлери, деп эргелиг, оларның бир дөмей деп эрге-хоойлу камгалалдыы, ак сеткилдиг чаржалажын чижир чорук болгаш ниитиге ажыктың хандыртынган турар.

(2). Ажыл-агый амыдыралын кижиниң болгаш ниитилелдиң эрге-ажыкта дүүштүр күрүне таарыштырар.

(3). Экономиктиг харылзаалар кижиниң болгаш күрүненин,-ажыллакчының болгаш ажыл берикчизинин, бүдүрүкчүүн болгаш хереглекчиниң аразында социал кады ажылдажылгага тургустунар.

10 чүүл. Россия Федерациязы күрүнелер эвилелинге.

Россия Федерациязы өске күрүнелер-биле эвилелге кирер болгаш бодунун эрге-хүлээлгелериниң чамдызын боттандырарын эвилелдив органнарынга дамчыдып бээр эргелиг.

11 чүүл. Россия Федерациязы делегей ниитилежилгезинге.

Россия Федерациязы болза, делегей ниитилежилгезинің бүүрүн эргелиг кежигүүг болуп, делегей эргезинің ниити хүлээп көрдүген принциптерин болгаш норма-чижектерин, бодунун чарганы делегей кереэлерин сагыыр болгаш делегей организацияларынга база өске-даа каттыжымышкынарга, коллективтиг аймыл чок чоруктун системаларынга киржир, бүгү-ниити болгаш өөртүг тайбынче, делегейнин бот-боттарынга ажыктыг кадыг ажылдажылгазынче, эн чугула бүгү-ниити айтыыларны шиитпирлээринче чүткүүлүг болур.

12 чүүл. Конституциялыг тургузуунун бүрүн-бүдүн болган быжыг туруштуу.

(1). Конституцияның бо кезээнин үүлдерин өскертири Россия Федерациязының референдуму — бүгү чонун бадылаашкыны-биле боттандырар.

(2). Конституцияның бо кезээнде чарлаттыган принциптер Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунун үндезини болур.

(3). Россия Федерациязының Конституциязының даргазынга кезектеннинг үүлдери Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннеринге чөрүшкек болбас үжүрлүг.

Ийиги бөлүк. Кижинин болгаш хамаатының кол-кол эргелери, хосталгалары болгаш хүлээлгелери

I эге. Ниити үүлдер

13 чүүл.

(1). Кижиниң кол-кол эргелери болгаш хосталгалары чайгаар аңаа бердинген болгаш оортан чардынмас база төрүүгүнгениңден тура-ла ооңгу болур.

(2). РФ-нин Конституциязына хамаарылгалыг кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хосталгаларының бижиттингеи саны бүрүн долу эвес, өске эргелерни болгаш хосталгаларны кудуу баспас болгаш хоойлу ёзугаар неметтинген турун болур.

(3). Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын чүгле РФ-нин Конституциязын болгаш РФ-де конституциялыг тургузуну, хөй-ниитиниң моралын, өске кижилерниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар сорулгалыг ыдыг хоойлуну ёзугаар кызыгаарлап болур.

14 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү эргенин эдилекчизи болур болгаш ук шынарга хүлээп көрдүгер.

(2). Хоойлу мурунга шупту кижилер деп эргелиг болгаш хоойлу ёзугаар шуптузу камгаладыр деп эргелиг.

(3). Шупту кижилер расазындан, кежиниң өөүнден, национальдыгдан, эр-хөрээженнинден, социал ыызгыырындан, хөй-ниити, эт-хөренги база эрге-дужаал байдалынан, бүзүрелериндек, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазындан, хөй-ниити шимчээшкиннериге кирижир база кириштезинден, чурттаг турар чериниден болгаш өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка деп эргелиг болгаш хосталгаларлыг.

15 чүүл.

(1). Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырары өске кижилериниң эргелерин болгаш хосталгаларын хажыттпас, хөй-ниитиниң чаагай чоруунга болгаш долгандыр турар хүрээлелге каража чедирбес үжүрлүг.

(2). Эргелерни болгаш хосталгаларны Россия Федерациядa конституциялыг тургузуну күш ажылган чайладырыга азы өскертириге, раса, национал, социал, шажын-чайладыры дээш федералдыг хоойлу-биле доктаадын тургузун болур.

(2). Чурттаар оран-савага киидилгени болгаш сиаар киргеш, өске-даа хөделишкиннерни чорударын чүгле федералдыг хоойлуга дүүштүр суд шиитпири-биле болдуруп болур. Кандыг-даа соңгаарладыышкын болдуруп болбас таварылгаларда ооң ангы, ол хөделишкиннериниң хоойлуга дүгжүрүн соонда барыт суд чуруму-биле хынаарын көргеи федералдыг хоойлу-биле доктаатканы чурум турун болур.

24 чүүл.

(1). РФ-нин девискээринде хоойлу ёзугаар турун турар кижи бүрүзү Россия Федерациязының иштинге ол-бо чоруур, баар азы чурттаар черин шилип алыр хостуг эргелиг.

(2). Кижи бүрүзү Россия Федерациязыдан дашкаар хостуг үүнүп болур. РФ-нин хамаатызын кандыг-даа шаптаразын чокка Россия Федерациязынче дедир чанып кээп болур.

(3). Бо эргелерге кызыгаарлаашкыннарны чүгле федералдыг хоойлу-биле доктаадын тургузун болур.

Кижи бүрүзүнге чүдүүр-чүдүзениң хостуу — күзээни шажын-чүдүлгени сагыырының азы кандыызын-даа сагыыраанын, хоойлуну сагыыраан, чүдүлгечи, шажын-чүдүлгечи эвес-даа азы өске-даа бүзүрелдерни шилип алырының, бүзүрээриниң болгаш өөрүдериниң база оларга дүүштүр хөделириниң эргези магадылаттынар.

27 чүүл.

(1) Кижи бүрүзү бодунун национал хамаарылгазын хостуг тодарадыр болгаш айтыр эргелиг. Кымны-даа бодунун национал хамаарылгазын тодарадырынче болгаш айтырынче албадап болбас.

(2). Кижи бүрүзү төрээн дылын ажыглаар, харылзажылганын, кижизидилгенин, өөредилгенин болгаш чогаадылганын дылын хостуг шилиир эргелиг.

(3). Национал төлептиг чоруун дорамчылааны дээш хоойлу ёзугаар торгаар.

28 чүүл.

РФ-нин хамаатылары ниитилелдин болгаш күрүненин ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга боттары дорт-даа, а ол ышкаш боттарының хостуг сонгуур төлөлекчилерин дамчыштыр-даа киржир эргелиг.

29 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатылары хоойлу ёзугаар күрүненин сонгулдалыг органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынга сонгуур болгаш сонгудар эргелиг.

(2). Сонгулдаларга 18 хар четкен хамаатылар киржир. Судтун харыысалганы медерел билип шыдавас деп көргенин хамаатылар сонгуваас болгаш сонгуваас. Судтун шииткелии ёзугаар хосталга кызыгаавлаан черлерде турун тудар хамаатылар сонгутпас.

(3). Россия Федерациязыдан дашкаар турар РФ хамаатылары РФ-нин Дээди Советинин, РФ-нин Президентинин база РФ-нин Оралакчы президентизинин сонгулдаларында, а ол ышкаш РФ-нин референдумнарынга киржир эргелиг.

(4). Чогуур девискээрлерде доктаамал чурттаг турар даштыкы хамаатыларга, а ол ышкаш хамааты эргези чок кижилерге тус чер бот-башкарылгазының органнарынга сонгуур эргези болгаш сонгудар арганы берген турун болур.

30 чүүл.

РФ-нин хамаатылары күрүне албай-ажылынга кирер деп эргелиг. Күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга кандидаттарга негелделер албан-дужаал эрге-хүлээлгелериниң утка-шынары-биле тодараттынар.

31 чүүл.

РФ-нин хамаатылары тайбын болгаш чепсек чок чыгыр эргелиг. Күүсекчи эрге-чагырганың түс чер органынга баш бурунгаар дыннаткаш, олар митингилерни, кудумчу чыскаалдарын, демонстрацияларны, а ол ышкаш өске хамаатыларның, транспорттуң шимчээринге шаптык болбас черлеге пикеттээшкинни кылыр болур.

32 чүүл.

(1). РФ-нин хамаатылары каттыжар эргелиг. Ындыг эргеден хураалданы РФ-нин Конституциязы база федералдыг хоойлу доктаадыр.

(2). Кандыг-бир каттыжымышкынче кымны-даа күш-биле киирген турун болбас.

33 чүүл.

РФ-нин хамаатылары күрүне органнарынга, тус чер бот-башкарылгазының органнарына болгаш эрге-дужаалдыг кижилерге бодун хүүдә киирер, а ол ышкаш хүүдә болгаш коллективтиг дилег-медеглелдерни (петициларны) киирер эргелиг, ол черлер боттарының эрге-хүлээлгелериниң кызыгаарында ол дилег-медеглелдерни чуруттажын ёзугаар, ол талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр болгаш хоойлуда айыттынган хуусад яштыгы бадыткалыг харыыны бээр хүлээлгелиглер.

IV эге. Экономика, социал болгаш культура талазы-биле эргелер болгаш хосталгалар

34 чүүл.

Россия Федерациязында кижи бүрүзүнүн экономиктиг хосталгазы өнчүүн кандыг-даа объектилерни садын алыр, эдилээр, ажыглаар болгаш бажын биле башкарар эргелиг болуп, олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл чорудар хостуг эргелиг болуп база хостуг ажылдаар эргелиг болуп боттанар.

35 чүүл.

(1) Өөрүүлүг болуп эге — кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырарының эрежок чугула негелдези. Ол эргени ажыглаары ниитилелдиң чагаай чоруукта чөрүүнгес болуп ужурлуг.

(2). Салгал дамчыдар эрге мөгелеттиг болур.

36 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү ажылдаар эргелиг, ол ону бот-тускайлан бүдүрүкчү болуп азы күш-ажылны көөр ёзугаар хостуг шилип алыр.

(2). Кижи бүрүзү аймыл чок болурунун база ажыг-шеверинин негелдеринге дүүштүр ажылдаар байдалдаалыг болур, кандыг-даа шагаашкын чокка база федералдыг хоойлуда доктаатканы эн эвээш хемчээлден күүн эвес хемчээл-биле ажылдаанны дээш төлевир алыр, а ол ышкаш РФ-нин федералдыг хоойлузунда доктааткан

ТӨЛЕВИЛЕЛ

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

50 чүүл.
(1). Нییти кол өөредилге албан.
(2). Ада-иелер азы оларны солуп турар кижилер нییти кол өөредилгени уругларын чедип алырын хандырар ужурлуг.

51 чүүл.
Кижи бүрүзү бойдусту болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, дириг амытаннарга болгаш үнүш аймаанга хумагалыг хамаарылгалыг болур ужурлуг.

52 чүүл.
Кижи бүрүзү төөгүүн болгаш культураның үнелиг үүлдерин камгалаар дугайында сагыш салыр, төөгүүн болгаш культураның турасказалдарын камгалаар хүлээлгелиг.

53 чүүл.
Кижи бүрүзү хоолу ёзугаар доктааткан үндүрүглерни болгаш хавырышкыннарны төлөп хүлээлгелиг.

Үшкү бөлүк. Хамааты нییтилел

VII эге. Өнчү, күш-ажыл, олча-ажыктыг бүдүрүлгечи чорук

57 чүүл.
(1). Янзы-бүрү хевирлерлиг — хуу (хууда болгаш коллективтиг), күрүне, муниципалитет, эске-даа — өнчү хүлээп көрдүнер болгаш магадылаттынар.
(2). Бүгү-ле өнчү ээлери ден эрге-хоолулуг камгалалды ажыглаар.
(3). Өнчүге дээп болбас. Кым-даа бодунуң өнчүзүнден барымдаа чок казыттырын болбас. Нییтиге эргежок чугула болу берген, болур-чогуурбиле үндезилеттинген болгаш бадыткаттынган чүгле ындыг чылдагаанар-биле, судтун шиитпирин ёзугаар когаралдарны чөптүү-биле дедир эгидер сорулга-биле өнчү объектилевин албадал-биле хураап болур.

58 чүүл.
(1). Чер, чер иштиниң байлактары, суглар, атмосфера агаары, дириг амытаннар болгаш үнүш аймаа, бойдустуң эске-даа объектилери чогуур девискээрде чүрттап турар улустарның байлаа болур болгаш ол улустарның эргежыктарына каража чедирер кылдыр ажыглап болбас.
(2). Бойдус байлактары камгалаттынар болгаш чөп ажыглаттынар.
(3). Хоолуда доктааткан хемчээлден ажыр черни чангыс кижиниң холунга мөөнеп болбас.
(4). Чер эдилээр эрге ооң үнүш-дужуткүрүне болгаш долгандыр турар хүрээлелге когарал чедиреги, көдээ ажыл-агыйның ажыглал черинде ажыглавайн баарын азы өскээр ажыглай бээрин болдурбас.
(5). Көдээ ажыл-агый черинде айыттынган сорулгага ажыглаарын өскертири хоруглуг. Оон өскезин хоолу ёзугаар тодарадыр.

59 чүүл.
(1). Күш-ажыл хостуг. Албадалдыг күш-ажыл хоруглуг.

VIII эге. Хөй-нییти каттыжыышкыннар

62 чүүл.
(1). Россия Федерациязында хөй-нییти дараазында каттыжыышкыннар тургустунар болгаш ажылдаар: политиктиг партиялар, профессионалдар эвилелдери, аныяктар ассоциациялары, национал-культура нییтилелдери болгаш эске-даа хөй-нییти организациялары, массалыг шимчээшкиннер, шажын-үүдүлгелиг болгаш өөрениг-даа каттыжыышкыннар. Хөй-нییти каттыжыышкыннарын бүрүткээрниң негелделерин азы оларның уставтыг документилерин хоолу ёзугаар тодарадыр.
(2). Хөй-нییти каттыжыышкыннарының иштики организациязы болгаш ажыл-чорудулгазы кижиниң болгаш хамаатының кол эргелерин база хосталгаларын кызыгыйбас ужурлуг.
(3). Албан азы бүдүрүлгечи хүлээлгелерин күүседип турда, күрүне органнарына болгаш тус чернин бот-башкарылга органнарына, оларның албан черлеринде, бүдүрүлгелерге база ажылдакчыларга хөй-нییти каттыжыышкыннарының шиитпирлери хүлээдирикчи күш чок.
(4). Массалыг шимчээшкиннерден аңгыда, хөй-нییти организациялары юридиктиг албан чери дег эргелериг болур болгаш эт-хөреңги өнчүлүг болбушаан, оларның уставтыг документилеринде дуңжүп турар ажыл-чорудулганы чорудун болур. Хоолуда айыттынган оон чамдык хевирлериден аңгыда, хөй-нییти каттыжыышкыннарының олча-ажыктыг бүдүрүлгени ажыл-чорудулганы кызыныг болдурбас.
(5). Хөй партиялыг политиктиг системаны чайладырыңче, хөй-нییти каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазын ужур-дүрүм чок кылыгаарлаарыңче, оларның чамдыктарынга дүрүмге дүүшпес артык эргелерни тургузарыңче угланган ажылдыг күрүне органнарының, түс чер бот-башкарылга органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, хөй-нییти каттыжыышкыннарының, албан-дужаалдыг кижилериң болгаш хамаатыларның хөделиишкиннери хоолу ёзугаар харысалгага онаажыр.

63 чүүл.
(1). Хамааты нییтилелдиң политиктиг күзел-соруун тодарадырынга болгаш илергейлээриңе политиктиг партиялар идигин бээр, сонгулдаларга киржир.
(2). Күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының сонгулдалыг органнарынга политиктиг партияларның организастыг структуралары (фракциялары) тургузарын чөпшээрээр. Күрүнеңе эске-даа органнарынга болгаш тус чернин бот-башкарылга органнарынга, а ол ышкаш РФ-ниң Чепсектиг Күштериңе политиктиг партияларның организастыг структураларын тургузарын болдурбас.
(3). Политиктиг партиялар массалыг информацияның күрүне чепсектерин ажыглаар эргелиг.

64 чүүл.
(1). Ажылдакчыларның экономиктиг социал эргелерин база хосталгаларын камгалаары, оларның күш-ажылының байдалдарын камгалаары болгаш экижидери-биле профессионалдар эвилелдери тургустунар. Ажылдакчының профессионал эвилеличе кирер азы кирбес, хостуу-биле оон үнер эргезин, а ол ышкаш профессионалдар эвилелдериниң каттыжар болгаш профессионалдар эвилелдериниң делегей ассоциацияларыңче каттыжып кирер эргезин магадылаар.
(2). Азы чангыс хевирлиг ажыл-чорудулганы бүдүрүлгенин, албан черинин, адырының бүгү ажылдакчыларының каттыжар болгаш төлээлээр онза эрге кандыг-даа профессионал эвилелде чок.
(3). Күш-ажылчы коллективтер бүдүрүлгенин ажыл-херектерин эргелеп-башкарарынга киржир эргелиг. Күш-ажылчы коллективтериниң статузун хоолу ёзугаар тодарадыр.

65 чүүл.
Боттарының эргелерин боттандырар, профессионалдар эвилелдери, күрүне болгаш өске-даа органнар база албан черлери-биле бир демниг хөделир дээш хуу будүрүлге херенгиттиннери каттыжыышкыннарны тургузуп ап болурлар.

66 чүүл.
Хоолуга дүүштүр мергежилиниң дайы-биле бир тускай ажыл-чорудулганы кылып турар кижилериниң палаталары, коллегиялары болгаш өскедаа корпорациялары тургустунып болур. Ол корпорацияларга хөй-нییти чамдык бүрүн эргелерни боттандырарын дамчыып болур.

67 чүүл.
(1). Сөөк-ээзы, аймак-сөөк, социал, аңгы, шажын талазы-биле өөрөшөөшкиннин болгаш көөр хөөн чок чорукту, күчүлээшкиннин база дайынны пропагандалаар, Россия Федерациязының конституция ёзугаар тургузуун күш-биле өскертириңче азы дүжүреринче кыйгырып турар хөй-нییти каттыжыышкыннары хоруглуг.
(2). Боттарының уставтыг документилериниң негелделерин, азы бүрүткеднишкин негелделерин хажыдып турар хөй-нییти организацияларга хоолу ёзугаар харысалга онаар.

IX эге. Шажын болгаш шажын каттыжыышкыннары

68 чүүл.
(1). Хамааттыларның шажынга хамаарылгазының талазы-биле хүрээ-хиттери болгаш каттыжыышкыннары күрүнеден аңгылаттынган. Бүгү хүрээ-хиттер болгаш шажын каттыжыышкыннары хоолу мурнунга деп эргелиг.
(2). Күрүне шажынга хамаарышпас, кандыг-бир шажынны азы атеизмни эки деп санаавас болгаш шажын каттыжыышкыннарының хоолу ёзугаар ажыл-чорудулгазынга киришпес.

69 чүүл.
Шажын каттыжыышкыннары боттарының дүрүмнериниң үндезининге хоолуну сагыш ажылдаарлар. Боттарының ажыл-херектерин олар боттары башкарарлар, оларга хамааржыр бажыннарны, тудугларны, үүдүлгеге ажыглаар үүлдерни, ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа фондуларны, оон-даа өске эт-хөренгизин олар боттары хостуу-биле ажыглаарлар болгаш хереглээрлер.

X эге. Кижизидилге, өөредилге, эртем, культура

70 чүүл.
(1). Кижизидилге, өөредилге, эртем, культура хостуг.
(2). Кижизидилге, өөредилге, эртем, культура адырларына ажыл-чорудулга кылып турар албан черлери болгаш кижилер РФ Конституциязын болгаш хоолуну хүндүлээр, хостуг, мөөг-шынарлыг болгаш харысалгалыг кижини хевирлээриңе идиг бээр.
(3). Кижизидилгениң болгаш өөредилгениң күрүне системазы шажынга хамаарышпас шынарлыг. Россия Федерациязы өөредилгениң күрүне стандарттарын доктаадыр, өөредилгенин болгаш бот-өөредилгенин янзы-бүрү хевирлерин деткиир.
(4). Күрүненің дээди өөредилге черлери боттарының иштики херектерин боттары эргелээрлер.

71 чүүл.
(1). Күрүне эртемни хөй-нییтиниң хүлээп ааларына деткимче көргүзер, фундаментталдыг болгаш дүргеп-не шинчилеттипер ужурлуг дуалал эртем-шинчилелдерин база ажылдаан кылыышкынарын хөгжүдериңе таарымчалыг байдалдарны хандырар.
(2). Күрүне библиотекаларын, архивтерин, өске-даа тускай албан черлерин дамчыштыр эртем болгаш документалдыг медээлерни ажыглаары магадылаттынар.

72 чүүл.
Хөй-нییти организациялар болгаш тус-тус кижилер хоолуга дүүштүр өөредилге, эртем, культура болгаш өске-даа албан черлерин тургузуп болурлар.

73 чүүл.
Национал культураларның, төөгүүн, угаан-бодалдың болгаш ураң үүлдүн салгал дамчын келген тураскаалдарының кадагалалын, хөгжүлдезин болгаш камгалалын күрүне магадылаар, угаан-бодалдың үнелиг үүлдерин көвүдедириңе деткимче көргүзер.

XI эге. Өг-бүле

74 чүүл.
(1). Өг-бүле, ие-чаш, ада-ие болуру, чаш назын нییтилелдиң болгаш күрүненің камгалалында.
(2). Өг-бүле тудары ашаккадайның эки тура дугуржулгазына болгаш ден эргелиг чорукка үндезилеттинер.

75 чүүл.
(1). Боттарының уругларын назы четкиже азыраар база кижизидер харысалга адаиеге онаажыр. Ада-иелер болгаш оларны солаан кижилер уругнун эрге-ажыктарын барымдаалап, оон санал-бодалын өөренип көрүп база хоолуга дүүштүр ону кижизидериниң болгаш өөредириниң онзагай байдалдарын болгаш хевирлерин шилип алыр эргелиг.
(2). Ада-иезиниң аңгы-ыамгуурундан болгаш хамааты байдалдарындан хамаарылга чокка, уруглар ден эрге-байдал болгаш социал камгалалдыглар.
(3). Күрүне болгаш нییтилел өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның азыралын, кижизидилгезин болгаш өөредилгезин хандырар, уругларга хамааржыштыр ачы-дуза чедирилгенниң чорудулгазынга деткимче көргүзер.
(4). Уруг бодунун бодалдарын хостуг илередир эргелиг, ол бодунун үзел-бодалдарынга болгаш чүдүүр-чүдүвеңге база хостуг болур эргелиг.
(5). Күш-ажыл кылын шыдаар уруглар боттарының ада-иезиниң сагыш салыр хүлээлгелиглер.
(6). Россия Федерациязы аныяктарны өөредириң, кандыг-бир ажылга хаара тутпаан турарын, аныяк өг-бүлелерге деткимче көргүзерин болгаш оларга чиигелеллиг байдалдарга чүрттаар оран-сава үндүрүп бээрин хандырарыңче угланган аныяктар политиктазын чорудар.

XII эге. Массалыг информация чепсектери

76 чүүл.
(1). Массалыг информацияның хостуг болуру магадылаттының турар. Чөпшээрел, хыналдалыг хайгаарал турбас.
(2). Массалыг информация чепсектерин хамаатылар, хөй-нییти каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери, тус чер бот-башкарылгазының органнары болгаш күрүне органнары тургузуп болдулар.
(3). Массалыг информацияның хостуг чоруун кара тураында ажыглаар, массалыг информация чепсектерин монополизастаар чоруктарны болдурбас. Массалыг информацияның хостуг чоруун ажыглаарынга кызыгаарлаашкынар РФ Конституциязы болгаш федералдыг хоолуби-биле доктааттының тургустунар.
(4). Массалыг информацияның дилеп-тывар, алыр, бүдүрер болгаш тараныр девиг-херекселлерин хоруудур база хавырары, массалыг информация чепсээнин ажыл-чорудулгазын күш-биле тур үеде соксадыры болгаш шуут доктаадыры суд шиитпирин ёзугаар болдунуп болур.

Дөрткү бөлүк. Федерация тургузуу

XIII эге. Россия Федерациязының составы болгаш девискээри

77 чүүл.
(1). Республикалар, крайлар, областар, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайлар, автономнуг округтар Россия Федерациязын тургузар.
(2). Республика, край, область, автономнуг область, автономнуг округ бот-башкарылгалыг девискээр единицаларыдан тургустунар. Чурттакчы чонунун этниктиг онзагай составындан болгаш өске-даа байдалдарга хамаарыштыр ол единицаларга онза статус бердинин болур. Анаа хамаарышкан федералдыг хоолуну РФ-ниң Дээди Соведи республиканың, крайның, областың, автономнуг округтың саналы, дилээ кирерге, хүлээп алыр.
(3). Республиканың, крайның, областың, автономнуг округтың статузун өскертири, оларны каттыштыпары сонгукчуларның үштүн ийи кезиинин күзел-бодал илередишкининиң чокка болдунмас. Республиканың, крайның, областың, автономнуг округтың кезээн дамчыдып бээри-биле чепшээрежири РФ-ниң Дээди Совединиң бадылааны-биле боттакыр.
(4). Бо Конституцияны хүлээп көрүп турар күрүне оск дилээ-биле Россия Федерациязының составына кирип болур.

78 чүүл.
(1). Республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның девискээрлери, РФ-ниң иштики болгаш даштыкы далай суглары, оларның кырында агаар делгеми Россия Федерациязының чангыс аай будун-бүрүн девискээрин тургузар.
(2). Россия Федерациязының кандыг-бир кезээн өске күрүнеге дамчыдып бээри-биле чепшээрежири РФ-ниң референдумун дамчыштыр Россия Федерациязының чонунун күзел-соруунун илередишкини чокка болдунмас. Республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң кезээн дамчыдып бээри-биле чепшээрежирин оларның чонунун референдум дамчыштыр илереттинген күзел-бодалдарының илередишкини чокка болдунмас.
(3). РФ-ниң күрүне кызыгаарының шугумунга эдилге кылыры, ону улам ылавылаары Россия Федерациязының чурттар аразының девискээр керээлерин чарарынга көрдүнген чурум ёзугаар чорудар.
(4). Республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар аразының кызыгаарлары оларның аразынга керээлер-биле өскертиниң болур. ол өскерилгени РФ-ниң Дээди Соведи бадылаар.

XIV эге. Россия Федерациязының, республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның эргелеп башкарылгазынга хамааржыр үүлдер болгаш оларның бүрүн эргелери

79 чүүл.
(1). Россия Федерациязының эргелеп башкарылгазынга хамааржыр үүлдер:
а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоолуларны хүлээп алыры болгаш өскертири, оларны сагыш турарынга контроль;
б) РФ-ниң федеративтиг тургузуу болгаш девискээри;
в) хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаары болгаш Россия Федерациязынга хамааты болуру; эвээш санныг национал улустарның эргелерин камгалаары;
г) хоолужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазының органнарының системазын тургузары, оларны организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының чүрумун доктаадыры: федералдыг күрүне органнарын хевирлеп тургузары;
д) федералдыг күрүне өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;
е) федералдыг политиканың үндезининнерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүне, экономика, социал-культура болгаш национал хөгжүлде талазы-биле федералдыг программалар;
ж) чангыс аай рынокту эрге-хоолуу үндезиннерин тургузары; сан-хөө, валюта, чээли, каайлы таарыштырылгазы, акша эмиссиязы; өртөк политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны киириштирбишаан, федералдыг экономиктиг албан черлери;
з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүглер болгаш чыылдалар; девискээрлер аайы-биле хөгжүлдениң федералдыг фондулары;
и) федералдыг энергетика системалары, ядролуг энергетика, атомнуг энергия бүдүрер материалдар; федералдыг транспорт, харылзажылга оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;
к) РФ-ниң даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары; Россия Федерациязының делегей керээлери; дайын болгаш тайбың айтыыглары;
л) РФ-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалары;
м) камгалал болгаш айыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгези; боо-чепсекти, ок-чемзекти, шериг техниказын болгаш өске-даа шериг эт-херекселин садарының болгаш садын алырының чүрумун тодарадыры; атомнуг энергия бүдүрер материалдарны, хоран бүдүмелдерни, наркотик үүлдерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чүрүму;
н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, экономиктиг зоналарының болгаш эрик чоогу далай девискээринин статузу болгаш камгалалы;
о) суд тургузулгазы; прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга, кеземче-күүселде хоолужудулгазы; келдерел болгаш суд чиигелдези; хамааты херектер, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоолужудулгазы; интеллектуалдыг өнчүүн эрге-хоолуу таарыштырылгазы;
п) федералдыг коллизия эрге-хоолузу;
р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үе саналашкыны; албан-хуунун статистика болгаш бухгалтер учёду;
с) федералдыг күрүне албаны;
т) Россия Федерациязының күрүне шанналдары, хүндулел болгаш тускай аттары.
(2). Республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының органнары РФ-ниң Конституциязында болгаш федералдыг хоолуда доктааткан кызыгаарга болгаш хевирлерге дүүштүр федералдыг бүрүн эргелерни боттандырарынга киржир. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг төлээлге органнарынга төлээлежилгени республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга магадылаар.

80 чүүл.
(1). Россия Федерациязының болгаш республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның каждыларын эргелеп башкарылгазынга хамааржыр үүлдер:
а) республикаларның конституцияларының болгаш хоолуларының, крайларның, областарның, автономнуг областарның уставтарының болгаш нормативтиг эрге-хоолуу актыларының, автономнуг округтарның нормативтиг эрге-хоолуу актыларының РФ-ниң Конституциязынга дүүшкек турарын хандырары;
б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаары; эрге-хоолулуг чорукту, корум-чурумну, хөй-нییтиниң айыл чок чоруун хандырары;
в) чечен, чеп иштиниң казар байлаан, сугланы болгаш өске-даа бойдус курлавырларын эксээрниң, ажыглаарының болгаш сайгарарының айтыыглары: федералдыг бойдус курлавырларының статузун тодарадырын Россия Федерациязы-биле республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарның аразында дугуржулганы ёзугаар боттандырар;
г) бойдусту ажыглаары, долгандыр турар хүрээлелди камгалаары болгаш экологтуг айыл чок чорукту хандырары; онзалап камгалаар бойдус девискээрлери; төөгүүн болгаш культураның турасказалдарын камгалаары;
д) кижизидилгенин, өөредилгенин, эртемнин, культураның, күш-культураның болгаш спорттуң нییти айтыыглары;
е) кадык камгалал талазы-биле дүүштүрүлге, өг-бүленин, ие-чаштың, ада-ие болурунун, чаш назынын камгалалы; социал хандырылга болгаш социал камгалал;
ж) айыл-халаптар, агаар-бойдус халаптары, эпидемиялар-биле демиселдиң хемчеглерин чорудары, оларның уржуктарын чайладыры;
з) республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга үндүрүг онаарының нییти принциптерин доктаадып тургузары;
и) административтиг, административ-чорудулгалыг, күш-ажыл, өг-бүле, чер, чурттаар оран-сава, суг, арга-арыг хоолужудулгалары, чер иштинин байлактарының дугайында, долгандыр турар хүрээлел камгалалының дугайында хоолужудулга:
ы) адвокатура болгаш нотариат;
л) эвээш санныг этниктиг бөлүктерниң шаг-шаандан чурттап чораан черлерин болгаш амыдырал-чуртталгазының чанчылчаан хевирлерин камгалаары;
м) тус чернин бот-башкарылгазын организастаарының нییти принциптерин доктаадып тургузары;
н) республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарның делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын таарыштырары; РФ-ниң делегей керээлерин күүседири.
(2). Бо үүлдүн (1) кезээнде айыттынган кады эргелеп башкарар үүлдер талазы-биле хоолуу төлевилелдерин республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга чорудун бээр.

81 чүүл.
(1). Россия Федерациязынга эргелээр кылдыр дамчыткан бүрүн эргелерден өске күрүне эрге-чагыргазының долу эргелерин республикалар боттарының девискээриңе эдилээр.
(2). РФ-ниң Конституциязының 79 болгаш 80 үүлдериңде көрдүнмээн күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин РФ-ниң Конституциязынга, крайларның, областарның уставтарынга дүүштүр крайның, областың күрүне эрге-чагыргазының органнары бот-тускайлаа боттандырар.
(3). Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайлар край, область эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг болур.
(4). Автономнуг область край, область эргелиг болгаш хүлээлгелерлиг болур. Автономнуг областың эрге-хоолуу статузун автономнуг областың киирип келгенин ёзугаар РФ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алыры федералдыг хоолуу тодарадыр.
(5). Автономнуг округ республикага, крайга, областа бактаап киирип болур. Автономнуг округтуң эрге-хоолуу статузун автономнуг округтуң киирип келгенин ёзугаар РФ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алыры федералдыг хоолуу тодарадыр. РФ-ниң Конституциязының 79 болгаш 80 үүлдериңде көрдүнмээн күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин РФ-ниң Конституциязынга дүүштүр федералдыг хоолулар тодарадыр болгаш автономнуг округтың күрүне эрге-чагыргазының органнары бот-тускайлаа боттандырар.

82 чүүл.
(1). Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары республика, край, область, автономнуг область, автономнуг округ эрге-чагыргазының органнары-биле дугурушкаңын ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң чамдыызын боттандырары-биле оларга дамчыдып берип болур.
(2). Республика, край, область, автономнуг область, автономнуг округ эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле дугурушкаңын ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң чамдыызын боттандырары-биле оларга дамчыдып берип болур.
(3). Республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар оларның эргелеп башкарылгазында болгаш бүрүн эргелеринде көрдүнген үүлдериниң хемчээлинге РФ-ниң Конституциязынга болгаш федералдыг хоолуларга чөрүшпе дугуржулганы боттарының аразынга чарып ап болур.

83 чүүл.
(1). Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагырга органнары республикага, крайга, областа, автономнуг областа, автономнуг округка Россия Федерациязының федералдыг хоолуларын болгаш өске-даа эрге-хоолуу актыларын РФ-ниң Конституциязында болгаш федералдыг хоолуда доктааткан чурум ёзугаар күүседирлер.
(2). Россия Федерациязының, республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне органнарының, албан черлериниң, албан-дужаалдыг кижилериниң боттарының эрге-хүлээлгелериниңе дүүштүр бергени юридиктиг документилери Россия Федерациязының бүгү девискээриңе күштүг деп санаттырар.

84 чүүл.
(1). Федералдыг күрүне органнары республикага, крайга, областа, автономнуг областа, автономнуг округка хамаарыштырган айтыыглар талазы-биле эрге-хоолуу актыларын үндүрүп болбас.
(2). Россия Федерациязының эргелеп башкарылгазынга хамаарышкан айтыыглар талазы-биле эрге-хоолуу актыларын республика, край, область, автономнуг область, автономнуг округтуң эрге-чагыргазының күрүне органнары үндүрген таварыылгада, а ол ышкаш ук эрге-хоолуу актылары Россия Федерациязы-биле республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның кады эргелеп башкарар үүлдериниң айтыыгларының талазы-биле хоолужудулга үндезиннериңе чөрүшкек болу берзе — федералдыг хоолуларны ажыглаар.
(3). Федералдыг күрүне органнары биле республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразында харылзааларны РФ-ниң Конституциязының, республикалар конституцияларының, крайларның, областарның, автономнуг областарның уставтарының, автономнуг округтар дугайында федералдыг хоолуларының үндезининге тургустунар. Маргылдааларны РФ-ниң Конституциязында болгаш федералдыг хоолуда көрдүнген чөпшээрежилге процедуралары ыяап-ла ажыглап тургаш шиитпирлээр.
(4). Республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң Россия Федерациязынга ужур-дүрүм чок таварыштырганы каражаны РФ-ниң суд эрге-чагыргазының дээди органнарының шиитпирлериниңе үндезилээш, РФ-ниң Дээди Совединиң доктаалы-биле федералдыг бюджеттен делип эгидер ужурлуг.
(5). Россия Федерациязының республикага, крайга, областа, автономнуг областа, автономнуг округка ужур-дүрүм чок таварыштырган каражазын РФ-ниң суд эрге-чагыргазының дээди органнарының шиитпирлериниңе үндезилээш, РФ-ниң Дээди Совединиң доктаалы-биле федералдыг бюджеттен делип эгидер

XV эге. Дылдар

85 чүүл.
(1). Күрүне болза Россия Федерациязының улустарының бүгү дылдарын хевээр арттырарынга болгаш сайзырадырынга бир дөмей таарымчалыг аргаларны тургузар болгаш магадылаар.
(2). Россия Федерациязының күрүне дылы ооң бүгү девискээриңе орус дыл боон турар. Ону бүгү-ле күрүне органнарынга болгаш албан черлериңе ажыглаар.
(3). Республикалар боттарының күрүне дылдарын доктаадып тургузар эргелиг. Оларны республикаларның күрүне органнарынга болгаш албан черлериңе РФ-ниң күрүне дылы-биле денге ажыглаар. Республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар оларның девискээрлериңде чурттап турар улустарның өске дылдарының эрге-хоолуулуг байдалын хоолуу-биле тодарадып болур.
(4). Федералдыг күрүне органнарынга болгаш албан черлериңе республикаларның дылдарын болгаш өске-даа дылдарны ажыглаарының чурумун федералдыг хоолуу ёзугаар доктаадыр.
(5). Этниктиг бөлүктериниң мөөн чурттап турар черлериңе РФ-ниң күрүне дылы болгаш республикаларның күрүне дылдары-биле чергелештир ындыг бөлүктериниң дылдарын албан ужурунда харылзааларга ажыглаан турун база болур. Ындыг дылдарны чамдык таварылгаларда ажыглаарының чурумун хоолуу-биле тодарадыр.

Бешки бөлүк. Күрүне эрге-чагыргазының системазы. Тус чер бот-башкарылгазының үндезиннери

XVI эге. Федералдыг хоолужудулга эрге-чагыргазы

86 чүүл.
(1). Россия Федерациязының дээди төлээлелге болгаш кара чангыс хоолужудулга органы РФ-ниң Дээди Соведи —федералдыг парламент боон турар.
(2). РФ-ниң Дээди Соведи доктаамал ажылдаар орган болур.

87 чүүл.
(1). РФ-ниң Дээди Соведи ийи палаталан: Күрүне Думазындан болгаш Федералдыг Хуралдан тургустунар. РФ-ниң Дээди Соведи сонгуурунда чурумун федералдыг хоолуу ёзугаар доктаадыр тургузар.
(2). Күрүне Думазы болза төлээлелгенин чангыс аай нормаларынга үндезилээш, тургускулаан сонгулда округтарының талазы-биле дөрт чыл хуусаалыг кылдыр сонгуттурар 450 депутаттардан тургустунган болур.
(3). Федералдыг Хурал республика, край, область, автономнуг область бүрүзүнденне ийи депутат болур нормаларынга ёзугаар, а ол ышкаш автономнуг округ бүрүзүнден бир-бир депутат кылдыр алды чыл хуусаалыг сонгуур депутаттардан тургустунар.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

Уран чүүлдүң кижилери

КОНЦЕРТТЕР СОЛУН БОЛЗУН

Бистиң амыы берге амыдыралывыстың үезинде яазыбүрү концерттер чарлалдары ында-мында шокараннаар ышкажыл. Олар аай-аайы-биле «бердинген» көрүкчүлерлиг, оларга оларның чеже-даа өртек-үнезиниң аары шуут хамаанчок. Чүге дизе боттарынга таарымчалыг, шилип алган концерттериниң олар чеже-даа акша-көпеектен арнык үнелиг сеткил-сагыш таалалын алырлар болгай.

Амгы бо берге үеде ханы утка-шынарга дүүштүр, уран-чечен чогаатты нган, талантылыг кижилер сеткилиниң ханызындан ойнап күүседип турар солун концерттерни көрүп алырга, кижилер арта сергей бээрлер. Хуумда эн-не сонуургаар концерттерим эткен амыдыралга үндезилээш, ону «коптарып» турар аас чогаалыңга хамаарылгалыг азы ол эткен үеден «тыныжы» куттулуп кээп турар фольклор азы тоожузуг (кандыг-даа улустарның) концерттери болур. Олар элеп читпес эртинелер-дир.

Баштак концерттер бүгү көрүкчүлерге эргим. А тыва фольклорда баштак чаннар кайгамчык көвей болганы-биле бо талазы-биле ойнап турар артистер-даа, көрүп олурар көрүкчүлер-даа «чалгыныалыр». Чоокку хүннерде үш мындыг солун концерттерни халас көөр, өөрүүр, амыраар аас-кежиктиг болуп, дыштандым.

«Тыва» биле «Эртинелиг Тыва» ансамбльдериниң концертин дыка магадап сонуургадым. Сывырып каан хола дег, чойган ышкаш хөңү сынныг, чодураа дег кара характарлыг аныяк-чалыы оолдар, кыстар аян тутканы бардылар. Олар делегейни каш даклыр эргилдир ужугуп чоруур «чалгыныг куштарывыс». Тыва черниң адын делегейге алдаржыткан шапкынчыларывыс-тыр. Оларда, шынап-ла, кандыг үи-биле, хөөн-биле ырлап, хөөмейлеп, каргыравалап, борбаннадып, хомустап, ойнап келир баштак чанныг оолдар, кыстар чок дээр. Оларның хөй кезин хып дээн аныяк кижилер. Бо ансамбльдериниң кирижкчилериниң идик-хевиниң каас-шииниң! Тываның чурту дег каас хептер чорду. Кымнар чогаадып, даарап кылганы тайылбырлаан болза!

Олуруп алгаш күүседип турар артистерге коңчуг чараш хып турар каас олбуктарны кижи бүрүзүнге кылган болза деп бодап, күзеп олурдум. Ширээлер кырында олурарларга (амгы аныяк оолдарга) дыка-ла халаданчыг боор, олар чанчыкпаан-на болгай. Баскактаныр олурары уттундурган-дыр.

Шак ол хөөмейжилер дээрге кижи-ле бүрүзү дөмейлешпес аян-хөөнүүг де. Оларның хамык-ла талантылары, үннери, хөгжүмнери «бир хепке кутканы», доозазы ангы-ангы, ону ылгалдыг-дыр. Олар шуупту чангыс угда, чарыштыра бээрге, чаражын, онаазын-чүү чүвеге деңнээр боор! Чараш бойдустуг Тыва чуртувус, оон чечек-чимис байлаа хөлбеңейниң, ыраажы куштары чарыштырып ырлашканыг өөрүшкүден мен ышкаш аваларның карак чажы алачайгаар сыстып, чүрээ ырлап, таалап кээр-дир. Оларны ам база даштыкы чурттар маңнап турар, далажы аажоктар чорду. Олар чоокта-ла («Тыва» ансамбль) Норвегияны магадалып, шаңналдыг келгеннер. Норвегия дээрге кижи бүрү белен четпес, сокуу чүк углуг каргыс чурт-тур.

Март 8-тин Сүдүүзү — 7-де концерт чарлаан. Анаа бардым. Эженим бо, сценага хамык бүгү таныважым, чараш кыстар үнгүлеп келгеннер. Мынча узун назылап чораан, кажан-даа шак ындыг оңза, дорт дурт-сыныг, чоргаар, оюнзак, баштак кыстарны көрбээнимни мининиң...

Дыка бедик туфельдерни кеткилепкен,
Тывызыксыг кыяң чаңын
бараалгаткан
Чинге белдиг, каас-шиник
чараш кыстар,
Чиге көрүп, хүлүмзүрүп
ойнап турду.
Узун-узун, чараш чаштар
оларда-дыр,
Угбайлар-даа, кадыннар-даа
болу бээр-дир.
«Хайыраан бот» шиизинде
хилинчектеңген
«Кара-даа» боон, баарны
кадыр каттыртыр-дыр.
«Кенден-Хуурак» чеди өкпе
хөөй берген.
Кедергей-ле хедерленген,
дерзиниленген,
«Караны» ол хөме келгеш,
эттей бээрге,
Хамык бүгү «кадайлар» кээп
чарып алды.

А бо болза В. Көк-оол аттыг театрның бүгү эр хиндиктиг артистери болгаш өске-даа эр артистер болганнар. Солунун чүге деңнээр. Улуг-бичии, уруг-дарыг оларны сонуургаш, катыы-даа, хол часкаашкыныда үзүк-соксаал чок дириттелип-ле турду. Тыва эр кижи тоолда дег самнап кээрге, кижи хөрээ чоргаараадан көвүдей бээр.

Автоорук техникумунга болган ужуражылга концертинге келдивис база-ла эки эрти. Ол орта база-да — артистерде, артистер. Артистер көрүксевес кижи бар бе? «Чок» дээр мен. Анаа «Чалыы назын», хоорайның ыры, танцы ансамбли, чамдык артистер театрдан улай келдилер. Олардан безин эриктедивис. Улам-улам адыш часкаа олурдувус. Тываның чогаалчызы Светлана Козлова «Чараш» деп тыва хөрээжен иеге турасскаатканы шүлүүн боду, тыва хөректиг кара платьелиг номчуду. Тыва черге бердинген, 9 уруглуг, орус не-хөрээжен чогаалчывыс тыва иеге мөгеерге чоргаарадым...

Түнелиинде моңу сөглекседим. Ол театрга концертти орус хөрээжен эштеримге чугаалаарымга, шуут дыка-ла ажындылар. «Чарлал чүге чок үвел? Бистиң база ынак артистеривис-тир» — деп менээ чарбыдылар. Шынап-ла, чарлал чедишпээн, театр арай хос болган.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл хоорай.

Кызыл-Уруг Баировна ӨЛЗЕЙ-ООЛ

Республиканың кадык камгалалының фтизиатрия болгаш педиатрия албаннарының хоочуну, эмчи Кызыл-Уруг (Клавдия) Баировна Өлзей-оол дүн үеде аар аараның соонда, 1992 чылдың апрель 1-де мөчээн. Кызыл-Уруг Баировна Өлзей-оол 1941 чылдың июль 15-те Сүт-Хөл районда Кызыл-Тайга суурга төрүттүүген.

К.-У. Б. Өлзей-оол 1959 чылда Баян-Тала ортумак школазын дооскаш, ол-ла школазынга улуг пионер вожатыйы боон ажылдап эгелээн. Томскиниң медицина институдунга өөренип киргеш, ону 1966 чылда дооскан. Оон эгелээш, ол республиканың чоңунуң, ылангыя чаштарының кадык-шылы дээш бүгү күжүн, билини харам чокка бараалгадып келген. 1966-1970 чылдарда Кызылдың № 2 уруглар поликлиниказынга педиатр эмчи боон, салбыр эргелекчилеп ажылдаан. 1970 чылда республиканың туберкулёзка удур диспансериниге фтизиопедиатр болуп ажылдаан киргеш, Москваның Н. И. Пироговоң аттыг № 2 медицина институдунуң чанында ординатураны дооскаш, ол-ла диспансериниге ажылын уламчылаан. Оон соонда чылдарда Кызылдың № 1 уруглар поликлиниказынга школачы болгаш школа назыны четпээн уруглар салбырының эргелекчизинге, хоочунар бажын-интернадының кол эмчизинге, оон туберкулёзка удур диспансериге фтизиопедиатр эмчи болуп ажылдаан.

Ажылдап, чурттап чораан бүгү назынында Кызыл-Уруг Баировна Өлзей-оол амыдыралга ынак, биче сеткилдиг, дыннаңгыр, сагыш човаачал будужу-биле, медицина талазы-биле ханы билиглиг, идеп-кейлин-биле ажылдап чораанны коллективтериниң, эш-өөрүүнүң, эмнеткеннериниң хүндүткелин, бүзүрелин чедип ап келген.

Сагыш човаңгыр эмчи, амыралдыг не, төлептиг ажылчаныг, бөдүүн ишчи ажыннестиң чырыткылыг оюр-хевири бистиң чүректеривиске кезээмнеге артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

ХОПТАК СЕТКИЛДИГ КОМЕНДАНТ

Бистиң бо Өвүр районда коңчуг шынчы эвес, хуузунда байыксаар, хоптак сеткилдиг комендант бар. Оон байгы-ла хөрээ — кызыгаар камгалалы, корум-чурум тудуп, иштикиштыкы чурттар аразының харылзаазын экижидип, үйбалай садыг-наймаа кылыр, хоруглуг наркотиктиг будумелдер садыглажыр, контрабанда-биле демисел чорутсун дээн. Анаа ону кыдыг-кызыгаар зона чер бооргa, бузурээш, ажылдадып каан чүве ыйнаан. А бо комендантывыс ындыг эвес, хуузунда байыксаар, бодунга чүве шингээдир, аотык сеткилдиг, алыксакчиксек кижи болган чүве-дир.

Моон ындыг болганын чоп баштай билбейн, бузүреп хүлээп алган, оон чоорту чезихолазы көстү берген. Оон адын-сывын ойзуп-кыйзып турган чоорул, арын-нүүр чок болганда, адап-сурап балыырталыңар. Ол болза, Өвүрнүн комендантызынга томуйлаткан, таможня-кажылы хевилиг райкүүскомга хамааржыр черинің ажыллакчызы Василий Николаевич Гавричков.

Чоокта чаа, март өгезинде кызыгаар пунктузунга моол хамаатылардан ийи улуг хевисти, алды алгы курткаңы, күш чүү-биле кылган (пухойик) үш курткаңы, элээн каш нутрия кептерин хавырып, ГАЗ-66 маркалыг машиназынга чүдүрүп алгаш, заставада чурттап турар бажыңынче чоруй барганын, кожуун черинде чолаачылап турар Алик Константинович Ховалыг көрген. Оон ол хавырып алган багаажларын улуг өртек-биле бөдүү Хандагайты дээш, өскедаа чеолерге садып-саарып чоруп турары илеээн. Оон бир кеску чижээнге март 11-де комендантының кадайы, райкүүскомда бухгалтер Елена Васильевна Гавричкова нутрия кептерин бирээзин-не 1200 рубльге кожуун черинде ажылдап турар ажылдакчыларга садып саарган, арта бөгү садарындан эпчоксүнгүш ында хөрээженнер чөвүлелиниң даргазы Чечек Сыгдыковна Чыпсынны айбылаарга, үш кешти Хандагайты көдээ Советтиниң бухгалтери Дыртый Монгушка, кассир Мэй-Ооржакка үш мүн ажыг рубльге саткан. Оон ынай-даа улустарга саткылаан. Ажыл шагының үезинде кожуун өскелерге садыглажышкын кылырын Чечек Чыпсынга кым чөпшээрээнил? Хөрээженнер ортузунга ажыл чоруудар ужурлуг кижи бе азы чижеп садыг кылыр кижи бе билдинмес.

Оон ынай февраль айның төнгүзүнде Өвүр райозунга келген чонга садар дээн чиик өртектиг водкаларны бүдүү чугаалашкаш, каш солдаттар заставага аппарган, улуг өртекке, чүс ажыг рубльге садып турганын чоп билир.

1991 чылдың күзүнүнде Хандагайты суурның чурттакчыларының инектери Моол кызыгаарынче кире бээрге, кезек пенсионерлер Балган Байкаевна Монгуш, Дизенмаа Сангыевна Дингилаа, Тамара Адаргаевна Таваажап дээш өскелер-даа дуза дилеп ай-борбаннадып, хомустап, ойнап келир баштак чанныг оолдар, кыстар чок дээр. Оларның хөй кезин хып дээн аныяк кижилер. Бо ансамбльдериниң кирижкчилериниң идик-хевиниң каас-шииниң! Тываның чурту дег каас хептер чорду. Кымнар чогаадып, даарап кылганын тайылбырлаан болза!

Олуруп алгаш күүседип турар артистерге коңчуг чараш хып турар каас олбуктарны кижи бүрүзүнге кылган болза деп бодап, күзеп олурдум. Ширээлер кырында олурарларга (амгы аныяк оолдарга) дыка-ла халаданчыг боор, олар чанчыкпаан-на болгай. Баскактаныр олурары уттундурган-дыр.

Шак ол хөөмейжилер дээрге кижи-ле бүрүзү дөмейлешпес аян-хөөнүүг де. Оларның хамык-ла талантылары, үннери, хөгжүмнери «бир хепке кутканы», доозазы ангы-ангы, ону ылгалдыг-дыр. Олар шуупту чангыс угда, чарыштыра бээрге, чаражын, онаазын-чүү чүвеге деңнээр боор! Чараш бойдустуг Тыва чуртувус, оон чечек-чимис байлаа хөлбеңейниң, ыраажы куштары чарыштырып ырлашканыг өөрүшкүден мен ышкаш аваларның карак чажы алачайгаар сыстып, чүрээ ырлап, таалап кээр-дир. Оларны ам база даштыкы чурттар маңнап турар, далажы аажоктар чорду. Олар чоокта-ла («Тыва» ансамбль) Норвегияны магадалып, шаңналдыг келгеннер. Норвегия дээрге кижи бүрү белен четпес, сокуу чүк углуг каргыс чурт-тур.

Март 8-тин Сүдүүзү — 7-де концерт чарлаан. Анаа бардым. Эженим бо, сценага хамык бүгү таныважым, чараш кыстар үнгүлеп келгеннер. Мынча узун назылап чораан, кажан-даа шак ындыг оңза, дорт дурт-сыныг, чоргаар, оюнзак, баштак кыстарны көрбээнимни мининиң...

Дыка бедик туфельдерни

ВОЛЕЙБОЛ БАЙЫРЛАЛЫНЧЕ ЧАЛАЛГА

Бо неделяның эгезинде республиканың волейбол федерациязынга 1992 чылдың чайгы үезинде маргылдааларның графигни чугаалажып көрүп турда, спорттуң бо хевириниң сөөлгү чылдарда бисте улам нептерен, сайзыраар хамаанчок, аңаа сонуургалдың кошкаанын оон киржикчилери айтып турганнар. Чогум-на оон ужурундан бо оюнну чер-ле болганынга пропагандалап, катап диргизериниң чугула апарганын барымдаалааш, Тываның волейболчу хоочунарының ужуражылышкынын республика найысылалынга эрттирериниң шинтпирлээн. Хоочуннарның маргылдаазын волейболдуң өзулуг байырлалы болур кылдыр организастаар дээн. Ынчангаш ол дугайын «Шынның» номчукчуларынга сонуургадып, дыннадырын республиканың волейбол федерациязының даргазының оралакчызы Николай Баазанович Кувезинден бистиң корреспондентивис дилээн.

— Хоочуннар маргылдаазын эрттирер дээн саналдың үнүп келген чылдагааны чүдел, Николай Баазанович?

— Бежен чылдарның эгезинден бээр, барык сезен чылдарга чедир бистиң Тывага волейбол спорту эн-не нептерээн, солун оюннарның бирээзи турган. Чүге дээрге ойнаар шөлүү кылып алыры белен, аңаа киржиф-ле күзелдиг кижилер ойнап болур турган. Ийи чүүлүнде, волейбол шөлдери школалар, өөредилге черлериниң ангыда, күш-ажылчы коллективтериниң, албан черлериниң, организацияларының, ол хамаанчок, хову турлагларының болгаш аваа-ла бөлүк аалдарның безин чаныңга хөй турулаан болгай. Бежен-алдан чылдарның волейбол командаларын чурттун өске хоорайларынга безин баргаш, шаңналдыг черлерин ээлеп кээп турдулар. Мен ол үеним волейболчузу турган болгаш, ону эки билир кижи мен.

— Ынчаардагы ойнакчыларның назы-хары улгады бергеи болгай. Ол спортчу байырлалга кээп киржир кижилер хөй бе, ынчаш?

— Хөй болбайн канчаар. Бистер хоочуннарны утпаан бис. Оларже чалалгаларны чоруттувус. Чижээ, хол бөмбүүнүң чемпионнары чораанар Алексей Кумаяк, Иван Корж, Ондар Сюр-оол, Аракчаа Седип-оол, Куулар Даржаа, Тюлюш Стал-оол болгаш өскелерниң-даа бо спортчу байырлалга кээп киржири чугаа чок. Өске-даа хоочуннарны чаладывыс.

— Волейбол байырлалының болур хүннери кажан ирги, ону кымнарның акша-хөрөнгизи-биле организастап турарыл?

— Бистиң саналывысты деткээн-не коллективтер хөй. Оларга улуу-биле өөрүп четтирип турар улус бис. Бистиң кол деткикчилериве Кызыл-Мажалыктың эът комбинады (Г. С-М. Иргит), «Тыва тудуг материалдары» каттыжышкын (В. И. Кац-оол), улус өөредилгезинин, эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң рескому (М. Ч. Ооржак), «Тыва төп коопу» (Х. Д. Монгуш) акша-хөренги илдеп хире.

— Ам өөренип чоруур кижи-дир сен, оглум. Аңдыны честеңге берип каг. Ашак апарган, томаанныг кижи ажыгбас. Азыран кыштазын— деп ачам бо ыйнаан.

— Чазын кээриңге-ле, эккеп бээр мен, дунмам. Өске улуска арттырып каарынга, чудадып кааптар — деп, честем улай-дыр.

—Честен аът өртектиг шыдыраазын сөкээ бээр мен деп орду. Чулар, чүгенициң чазын честен аңдын-биле катай эккеп бээр — деп, авам кириштп. Чүү деп чүү дээр, чүгле бажымны согаш кылып, чөпшээрештим.

Чүгүрүк-Борамны честем чедип алгаш чорутту. Соондан көрүп, карактарым чаштары бүлдеңейниң туруп калдым.

Харлыг кыш эрткен. База катап чай. Чаныр келгеш, каш хонуп чорумда, честем аңдымны, бир талазы хола, өске талазын честен кылган шыдыраазы-биле кады эккеп берди. Шыдыраанның чаражын амдаа магадап сактып кээр мен. Ыттары— ыттар, ноиннары— кижилер, тевелери — тевелер, аттары — аттар. Бичежек, парын дег үвезин кончуг. Чогум оон хөлүн уткан мен.

Хөглуг чайны өөрүм-биле база-ла ажылдап эткен мен. Күс кээрге, демги-ле честемге аңдымны чагааш, аппарып каг-дым. Эки-ле аът! Шыдал кирип, өзүп келгеш, тудуг ажылынче шилчээн мен. Шериг албашыдан халажын кээримге, честем аңдымны эдилевишаан. Хөөкүй кырый берген. Ынчалза-даа мени таныыр хөөрөр. Оозун бодаарга, аттың угааны кижиден калышпес деп билген мен.

Тежит ЭРЕНЗЕН.

ЧҮГҮРҮК-БОРА

● Амыдыралдан чугаа ●

Бичии дербелчин мага-боттуг, бора чаваа өөрүп алган мен. Ындазында оон чааш, мунарга ылгыныр, чоруунуң чымчаан магадаар мен. Сиген кезер үе-даа келген. Оомну арта-ла Чүгүрүк-Бора деп адап алдым. Үргүлчү ону дырбап, суйбап, эргелеп-дир, оттуг черге өртээр, а суттгарарын черде утпас мен. Ол хөөкүй мени шуут-ла ээзине берген. Мээн соомдан кылаштап турар апарган. Эртен кажаага келгеш, ону шалбадап, сывырып-даа турбас турдум. «Бээр кел! Бээр-бээр!» деп кыйгырарымга, орныып маңнап кээр. Ачам аңдымның челин кезип, таарып берген. Чаражын чүү дээр! Шөлге келгеш, өзер-чонаан сойгаш, чүген, чуларын ужулгаш, салып каар турдум.

Бир-ле катап өөрүм оолдарның ийи аттары өртээнден боштунган. Мал мал-та болгай. Чүгүрүк-Борам олар-биле каттышкаш, туттурбаан. Өзер, чонакты черге катташ, өөрүм-биле ушкажып алгаш, чанган черим база бар. Оон эгелээш сну черге өртээр арарган мен. Чедер ховузунга ол шагда сиген кайгамчык үнер. Бөле тутканаа, аңаа аргамчым ужун шилбий тыртканш, чештинмес кылдыр баглаар турдум. Дүштеки чем үезинде өөрүм оолдар аттарывыс чүгүрүүн хынаалынар деп чугаа үндүрген. Сиген кестинмес, чаустыг хүн келзе-ле, чарыштырар деп дугуруштувус.

Ындыг хүн-даа келген. Он чеди кижи аттарывысты аптывыс. Аттар кадарчыны Айдыц-оол дээр ирей:

— Эзериң херээ чок, оолдарым! Мен көрүп турар мен. Суг унун өрү чоктааш, Онгачаның Чангыс-Хадынга чеде берикер. Даргалар көөр болза, мени-даа, силерни-даа өршээвес. Мен чеде бергеш, аът чарыжының чурумун айтып бээр мен. Аът аксын тыртпар чер Өртен-Тей эвеспе. Силерни аңаа ийи кижи уткуур — дээш, өөргазын чүктенгеш өөнче базыпты. Чемпенни алгаш, чугаа өзугаар, суг унунга чыглып алгаш, чоруптувус. Эжизи көрген, чаъс суггур эвес, дымыравып, соксан каап турар. Онгача иштинге чоруувуста, Шодан-Шокарын мунукаан аът кадарчызы ирей бо келди. Амыраарывыс аажок. Аттар салыр черге чедир бистерни сургап, чагыы хөлчок.

Хавак баары, дески черге бистерни дизе чыскаапкан. Чүгүрүк-Борамны сактырымга, шуут шыдаавйн турган ышкаш, кыйбап-ла турар. Ашак мурнуувуска элээн ырады халыда бергеш, шляпа тутканы холун өрү көдүрду. Холу куду караш кылдыр бадар орта, бис-даа ынай-ла болдувус. Шүүргелиг дужуңга чедир барык-ла бөлүүвүс-биле четтивис. Оон чоорту-ла чамдыктарывыс мурнай берген. Суур дужу чедип чоруувуста, ам эгезинде дег, чижир чүве-даа чок, чиңге терге оруу-биле соонуг мурнуг шуужуттувус. Мен үш дугаарында мен. «Эртер-эртер, Бора!» дээш аъдымга уннаштыр эккеш, «шу-шу» дидим. Өртен-Тейге чедир беш километр бар. Аъдымны бодаарымга, черге чыпшына берген, дег. Бирээзи эртим. Бажында аътты чыпшыр четкеш, эрткен. Күжүр Бора үүгле күштаныр. Тей чоокшулап келген, хая көрген, орапчок мурнай берилтир бис. Ийи аъттыг ашактар маңнап турлар.

«Чоорту доктаа! Эр-хей!» диштилер. Шынында, мен маңнаа чораан эвес мен. Аъдымны мактавадылар деп иштимде сеткилим хомудаш кылыды. Ийиги черни Челер-Хүрен, үшкүзүн Саар-Доруг дээр аъттар алган.

Ол хүнден эгелээш аъдымга улам ынак апарган мен. Күзүн өөренир үе келген. Аъдымдан чарлып чадап, оом-биле-ле чугаалашкан—байгы ажылым ол. Ачам, авам карактыг улус көрүп, биилп турганы чугаажок. Малчыннап турган честем боор «Муч кара хойлуг Бугалдай» дээр кижи чедип келдя.

Улуг улус чугаазы дыннавас, оларның чаныңга чагдавас боор чүве. Ыракта кулак салып турарымга, каттыржыр-даа, дыннаалыр-дыннаалбас сымыраашкан-даа ышкаш.

— Оглум, бээр кел!— деп кый дей бердилер. Төрел улус мени кээргээш, сүмелешкеннери илдеп хире.

— Ам өөренип чоруур кижи-дир сен, оглум. Аъдыңны честеңге берип каг. Ашак апарган, томаанныг кижи ажыгбас. Азыран кыштазын— деп ачам бо ыйнаан.

— Чазын кээриңге-ле, эккеп бээр мен, дунмам. Өске улуска арттырып каарынга, чудадып кааптар — деп, честем улай-дыр.

—Честен аът өртектиг шыдыраазын сөкээ бээр мен деп орду. Чулар, чүгенициң чазын честен аңдын-биле катай эккеп бээр — деп, авам кириштп. Чүү деп чүү дээр, чүгле бажымны согаш кылып, чөпшээрештим.

Чүгүрүк-Борамны честем чедип алгаш чорутту. Соондан көрүп, карактарым чаштары бүлдеңейниң туруп калдым.

Харлыг кыш эрткен. База катап чай. Чаныр келгеш, каш хонуп чорумда, честем аңдымны, бир талазы хола, өске талазын честен кылган шыдыраазы-биле кады эккеп берди. Шыдыраанның чаражын амдаа магадап сактып кээр мен. Ыттары— ыттар, ноиннары— кижилер, тевелери — тевелер, аттары — аттар. Бичежек, парын дег үвезин кончуг. Чогум оон хөлүн уткан мен.

Хөглуг чайны өөрүм-биле база-ла ажылдап эткен мен. Күс кээрге, демги-ле честемге аңдымны чагааш, аппарып каг-дым. Эки-ле аът! Шыдал кирип, өзүп келгеш, тудуг ажылынче шилчээн мен. Шериг албашыдан халажын кээримге, честем аңдымны эдилевишаан. Хөөкүй кырый берген. Ынчалза-даа мени таныыр хөөрөр. Оозун бодаарга, аттың угааны кижиден калышпес деп билген мен.

Тежит ЭРЕНЗЕН.

ХАЙ-БАЧЫТ АРАГАДАН БОЛГАН

Ол хүн Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинин патруль-пост албанының ажылдакчызы В. В. Киселевка дежурныйлаашкын ындыгла оңза болуушкуннар чок эртип турган, Кежээ чемненип алгаш үнгеш, ол Лопсанчап кудумчузунда бир бажының үшкү подъездизинин чанында черде ханга борашкан эр кижини хенертен көрүп калан. Оон чанында турар хөрээжен кижи огулуг чүү-даа чугаалап шыдаваан, чүге дээрге боду медерелин чадирер чыгыы турган. Үстүкү каатта бодунуң квартиразындан чогушту хайгаарап турган душ болган хереги аңаа дузалаан. Ол үүлгедикчилерниң хевир-дүрүзүн болгаш оларның кайнаар маннашканын айтып берген.

Киселев рация таварыштыр дежурный инспекторга дыннадыгны бергеш, боду когараан кижиге баштайгы дузаны көргүзүп артып калган. Оперативтиг дыннадыг соонда, кем-херекке каразыттырып турарларны чоогунга дежурныйлап турган постунуң наряды Н. Н-Ж. Мирзаев болгаш С. П. Пирожков тудуп алганнар.

Хөрээнче бижектеткен 38 харлыг геология ажылдакчызы А. И. Артлийберт медерел кирбейн, ол черинге чок апарган. Бо болган фактыга хамаарыштыр кеземче хөрээ оттуртунган, истелге трагедиялыг киржикчи бүрүзүнүң буруузун тодарадыр болгаш буруулуглар кеземчеге онаажыр апаар. Баш удур истелгениң түнели-биле каразыттырып турарлар болгаш когараан кижи эзирик турганы илерээн. Моон түнелди номчукчу боду кылыр ыйнаан.

Азияна КУУЛАР.
ИХМ-ниң парлалга төвүнүң инспектору.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Чоңну ажыл-биле хандырар талазыбиле күрүне комитеди бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының дилеглери-биле холбаштыр таймылыгларын болза:

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 4-те № 393 доктаалынга, «Тыва АССР-ниң чурттакчы чоңун ажыл-биле хандырарының күрүне албанының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 9-та № 224 доктаалынга, а ол ышкаш «РСФСР-ниң чурттакчы чоңун ажыл-биле хандырарының 1992 чылдың I кварталында Күрүне фондузун хевирлеп тургузарының дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 329 Чарлыышка дүүштүр бүгү бүдүрүлгелер, өнчүнүң база ажыл агый чорудулгазының хевириниң хамаарылга чокка (оон иштинде бюджетте, профэвилел болгаш өске-даа хөй-иштин организациялары) 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп ай санында албан шилчидер төлевирни республиканың чурттакчы чоңун ажыл-биле хандырар талазы-биле фондузуне шилчидер. **Фондунуң республика эргелелиниң санажылга саны—№ 699904501, Курбанкының кол эргелелиниң чанында санажылга касса төвүнде МФО 264006.**

Республиканың районнарында бүдүрүлгелер төлевир түүнүнда ажыл-биле хандырар төптерниң чогуур санажылга саннарынче шилчидер. **Немелде тайылбырны 3-82-40 телефон дамчыштыр ап болур.**

АЙТЫРЫГГА ХАРЫЫ

Хүндүлүг бижикчи Рита Норбу-Доржу, март 11-де № 48 «Шын» солунда кылган дилээннерни харылап көрейн.

1992 чылда Улан-Батор хоорайга эртемден А. Баяскаланың «Таны Төөрөг Усан мичин жилд» деп чурагай-сан төлөп номундан болгаш өске-даа сан-чурагайларга даянып, харынны бижидим. Силер мечи чылдыг кижи-дир силер, 5 сарыг менгилиг — эртем-номга өөренгенге эки-дир, бо менги чуртталгада арай хиреліг менги-дир, бир шагда кем-херекке кирип, аарып-аржып, хай-бачытка таварышса хөөнү дээн-дир. Ынчангада эртежик лама-башкыларга, хүрээ-хиитке баргаш, менги чазадып, ном номчутса эки. Бо ыслын суг олуттуг силер, хей-аңдынар чүү. Чөөн чүкче углай, ыракузак чорук чоруур апарзыныа, ол хей-аът чүгүнче дап бергеш, чорүй бааР, чоруун эки чогуур. Бо чылын хырын иштинде харын-биле 25 харлыг силер, ынчангада, бо чылын олудун суг— эки олутта сеп, сеңде бичин доктар-мооидак бар, ажырбас ажыл эрте бээр сеп. Оваарынмас болза, элеричи 2 кара менгиде хай-халап маңнап киргеш, Москваның Н. И. Пироговоң аттыг № 2 медицина институдунуң чанында ординатураны дооскаш, ол-ла диспансериниге ажылын уламчылаан. Оон соонда чылдарда Кызылдың № 1 уруглар поликлиниказынга школачы болгаш школа назыны четпээн уруглар салбырының эргелекчизинге, хоочунар бажын-интернадының кол эмчизинге, оон туберкулёзка удур диспансериге фтизиопедиатр эмчи болуп ажылдаан.

Ажылдап, чурттап чораан бүгү назынында Кызыл-Уруг Баировна Өлзей-оол амыдыралга ынак, биче сеткилдиг, дыннаңгыр, сагыш човаачал будужу-биле, медицина талазы-биле ханы билиглиг, идеп-кейлин-биле ажылдап чораанны коллективтериниң, эш-өөрүүнүң, эмнеткеннериниң хүндүткелин, бүзүрелин чедип ап келген.

Сагыш човаңгыр эмчи, амыралдыг не, төлептиг ажылчаныг, бөдүүн ишчи ажыннестиң чырыткылыг оюр-хевири бистиң чүректеривиске кезээмнеге артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

«ДИНА» деп брокер фирмазы бо чылдың апрель 5-те эртенгиниң 9 шактан хүндүскүнүң 16 шакка чедир шоодайлыг чигирни Кызыл хоорайның рынок (базаар) деврисиниг, «Филателия» деп киоск турган черге садар. Бир шоодайда 50 килограмм чигир бар, килограмм чигир өртээ — 75 рубль. Шоодайны садыгжыларга эгитпес.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин хөмүр-даш хереглекчилерине дыннадыры болза: «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинден 1993 чылда хөмүр-даш алырының 27 дугаар форма ёзугаар чагыын бо чылдың май 10-га чедир хүлээп алыр.

3-01-05 телефон дамчыштыр тайылбыр ап болур.

Разрезтин администрациязы.

КИНО

АПРЕЛЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В кольце» (АКШ) 9.00, 10.50, 12.50, 14.50, 16.50, 18.50, ВИДЕОЗАЛ: **«Четыре стальных кулака»** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Океан» (2 сериялыг) 12.40, 15.30, **«Синдбад и глаз тигра»** 18.20 шактарда.

Республиканың фтизиатрия албаннының хоочуну, эмчи
Кызыл-Уруг Баировна
ӨЛЗЕЙ-ООЛДУҢ
үр үеде аар зараазы, 1992 чылдың апрель 1-де мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу, республиканың «Фтизиатрия» каттыжышкынны оон төрелдериниг болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

«Шын» солунуң ажылдакчызы Монгуш Очурович Өлзей-ооллуң кадайы
Кызыл-Уруг Баировна
ӨЛЗЕЙ-ООЛДУҢ
мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солунуң коллективи оон төрелдери болгаш чоок кижилери-биле кады эгиттинмес оскүндурутну денге үлежип, ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАПАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээлир чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үнүүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аказы. Тиражы 29500 экз. Чагыг № 65.